

**УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ**

**НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ЦЕНТР ГУМАНІТАРНОЇ
ОСВІТИ
Кафедра іноземних мов**

**ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ
ТА РОЗВИТКУ ЛАТИНСЬКОЇ МОВИ**

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ

**з дисципліни
«ЛАТИНСЬКА МОВА»**

Харків 2020

Методичні вказівки розглянуто та рекомендовано до друку на засіданні кафедри іноземних мов 24 грудня 2019 р., протокол № 5.

Видання підготовлено відповідно до програми навчальної дисципліни і є складовою навчально-методичного комплексу дисципліни «Латинська мова».

Методичні вказівки з дисципліни «Латинська мова» створені для самостійної роботи студентів спеціальності «Філологія». Робота містить матеріал, призначений для формування в майбутніх фахівців-філологів навичок аналізу та систематизування засвоєного матеріалу; розширення загальнолінгвістичного світогляду; формування культури філологічного аналізу прочитаного матеріалу і здатності порівнювати мову, яка вивчається (англійська), з латинською на основі багатьох запозичень, що ввійшли до англійської граматики та лексики з латини.

Укладачі:

ст. викл. В. М. Михайленко,
проф. М. А. Мірошник

Рецензент

доц. С. І. Нешко

ЗМІСТ

Індоєвропейське походження латинської мови.....	4
Долітературна латина.....	19
Лексика.....	37
Список літератури.....	41

ІНДОЄВРОПЕЙСЬКЕ ПОХОДЖЕННЯ ЛАТИНСЬКОЇ МОВИ

Латина разом з мовами Італії, Індії, Ірану, слов'янськими, балтійськими, грецькою, германськими, кельтськими, а також вірменською та албанською належать до індоєвропейської групи мов. Це фундаментальне для історичного розуміння латинської мови узагальнення було зроблено на початку ХІХ ст.; а нові відкриття ХХ ст. ввели до складу індоєвропейської групи раніше не відомі мови, у першу чергу мову хетського клинопису, а також так звану «тохарську» мову.

Індоєвропейська група мов була відкрита і досліджена за допомогою порівняльно-історичного методу. Головна мета і характер дослідних методів лежать на площині порівняння та аналізу мов. У дослідженнях загальнолінгвістичного характеру мови, з одного боку, корисно порівнювати для того, щоб знайти риси, характерні для мови, якою ми цікавимося, і саме це може бути характерним явищем і для іншої мови. З іншого боку, мови можна порівнювати з метою виявлення відмінностей між ними, показати різноманіття їхньої структури і засобів розвитку. Порівняльно-історичний метод полягає у співставленні мов з метою виявлення історичних зв'язків між ними.

Співставлення, яке робиться таким чином, має спрямовуватися на пошук деяких спільних рис, подібностей між мовами, які порівнюються. Але не всі загальні риси можуть бути підґрунтям для історичних висновків.

Використання подібностей між явищами для встановлення історичних зв'язків між ними буде методологічно обґрунтовано лише тоді, коли за законами розвитку порівнювальних явищ знайдена в них сума схожих рис не змогла б виникнути в кожному явищі самостійно, у процесі «паралельного» розвитку, без наявності історичних зв'язків. Якщо закон розвитку явища дозволяє таке «паралельне» виникнення однакових рис, то зникають підстави для використання порівняльно-історичного методу. Обрядові риси аграрної релігії доколумбійської Мексики мають багато вражаючих аналогій з обрядами грецької аграрної релігії, але ці аналогії не дають підстав для встановлення яких-небудь історичних зв'язків. Це свідчить лише про незалежне,

«паралельне» виникнення цих подібних релігійних уявлень на деякому рівні суспільного та культурного розвитку. Схожі риси в розвитку форм сім'ї та суспільної організації знайдено, як відомо, у племен, які історично одне з одним не пов'язані.

Якщо ми маємо справу з мовою, треба не забувати, що близькість між різними мовами може бути при різних суспільних рівнях племен і народів, які є носіями цих мов. Відомий грецький філософ Демокріт вважав, що в самих предметах об'єктивного світу нема жодних підстав для того, щоб вони одержали ту, а не іншу назву. Він розкритикував наївне уявлення про те, що назви відбивають природу речей. Наприклад, ідея «батьківства» виникає на деякій сходинці суспільного розвитку, і там, де вона виникла, вона отримує те або інше мовне виявлення. Але ні саме відношення батьківства, ні характер людських думок про нього не зумовлюють звукову форму відповідного слова, не містять у собі підстав для того, щоб «батько» давньоіндійською мовою називався *pita* (основа *pitar-*), латинською – *pater*, готською – *fadar*, староірландською – *athir*, а в інших мовах це слово звучить зовсім інакше.

Якщо ми звернемось до граматичної будови мови, то побачимо ще складніші співвідношення. Будова конкретної мови виявляє наявність лексичних або граматичних одиниць, використання афіксацій, внутрішніх флексій, службових слів, структуру кореня або систему словотворення. У граматичній сфері збіги трапляються часто тому, що граматичних засобів не дуже багато, але і тут кількість збігів і їхня здатність утворювати деякий лінгвістичний тип усувають можливість випадкових збігів, і тим не менш можлива випадковість, якщо сюди приєднати матеріальну, фонетичну схожість граматичних елементів. У зв'язку з цими якостями мови порівняння виявляється корисним методом, що дозволяє встановлювати історичні зв'язки між мовами.

Порівняння стародавніх індоєвропейських мов призводить до деяких результатів.

1 Стародавні індоєвропейські мови мають є д н і с т ь г р а м а т и ч н о ї будови в цілому, що виявляється досить явною, якщо ми порівнюємо їх з мовами іншої групи, наприклад з семітськими або тюркськими, які є представниками іншого

лінгвістичного типу. Структура речень, способи їх поєднання, система складових мови, структура кореня, принципи словотворення та словозміни, категорії словозміни – все це, у цілому, дуже схоже. Разом з тим у рамках єдиного спільного типу кожна мова має свою, повністю специфічну граматичну систему.

2 У словниковому складі стародавніх індоєвропейських мов простежуються численні елементи лексичної єдності – спільні корені та слова, але вони мають зовсім різні зони розповсюдження. Деякі з них можна знайти у всіх гілках групи, а інші – лише в деяких гілках, і розповсюдження слів між гілками значно відрізняється. Дуже часто латинська мова збігається із давньоіндійською, яка була розповсюджена на значній відстані від території, де спілкувалися латиною, між тим в інших – територіально проміжних – гілки відповідного слова не простежуються. Порівняння показує, що кожна гілка має свій специфічний словниковий склад, слова, якими ніде більше не користуються, і ці слова також можуть входити до основного словникового фонду відповідних мов.

Наразі наведемо деякі приклади слів з широким використанням в індоєвропейській групі порівняно з латиною.

Назва частин тіла:

лат. *os* (*oss*) «кістка»: давн.-інд. *isthi*;

лат. *pes* «нога»: давн.-інд. *pat* (осн.: *ped-*, *pod-*, *pad-*); ст.-рос. падать, пеший, под;

лат. *genu* «коліно»: давн.-інд. *janu*;

лат. *dens* «зуб»: давн.-інд. *dan* (осн.: *dent-*, *dant-*);

лат. *crur* «кров»: давн.-інд. *kravis*; ст.-слов'ян. крѣвь;

лат. *oculus* «око»: лит. *akis*; ст.-слов'ян. око;

лат. *cerebrum* «мізки»: давн.-інд. *ciras*.

Назва тварин, худоби:

лат. *equus* «кінь»: давн.-інд. *acvas*;

лат. *lupus* «вовк»: давн.-інд. *vikas*; гот. *wulfs*; ст.-слов'ян. каѡкъ;

лат. *ovis* «вівця»: давн.-інд. *avis*; ст.-сх.-нім. *ouwi*; ст.-слов'ян. овьца;

лат. *ursus* «ведмідь»: давн.-інд. *rksas*; гал. *artos*;

лат. fiber «бобер»: давн.-інд. vabhrus; лит. bebras; ст.-сх.-нім. vībar;

лат. pecu «скот»: давн.-інд. расу; гот. faihu.

Небесні тіла, метеорологічні явища, сезони:

лат. dies «день»: давн.-інд. dyaus;

лат. pinguit «падає сніг»: авест. snaezaiti; ст.-слов'ян. сибъгъ; гот. snaiws;

лат. ventus «вітер»: давн.-інд. vati; ст.-слов'ян. вѣтръ, гот. winds;

лат. hiems «зима»: давн.-інд. hima, ст.-слов'ян. зима;

лат. mensis «місяць»: давн.-інд. mas; ст.-слов'ян. тьсаць; гот. mena.

Їжа, одяг:

лат. vestio «одягати»: давн.-інд. vaste;

лат. neo «я пряду»: давн.-інд. snayu, «жила»; ст.-слов'ян. нитка; ст.-сх.-нім. naan;

лат. lana «вовна»: давн.-інд. urna (авест. varna); ст.-слов'ян. вьана; гот. wulla;

лат. coquo «варю, пеку»: давн.-інд. расати; ст.-слов'ян. печеть;

лат. uro «жгу»: давн.-інд. osati; давн.-ісл. usli «вогонь»;

лат. torreo «сушу»: давн.-інд. trsyati; ст.-сх.-нім. derren;

лат. edo «я їм»: давн.-інд. admi; ст.-слов'ян. ѣд; гот. itan;

лат. bibo «п'ю»: давн.-інд. ribati; ст.-слов'ян. пити;

лат. «сіль»: ст.-слов'ян. соль; гот. salt.

Житло, поле:

лат. domus «дім»: давн.-інд. dam-; ст.-слов'ян. домъ;

лат. vicus «поселення»: давн.-інд. vecas; ст.-слов'ян. късь; гот. weihs;

лат. ager «поле»: давн.-інд. ajras; гот. akrs.

Рід, родина:

лат. pater «батько»: давн.-інд. pita (осн. pitar-); гот. fadar;

лат. mater «мати»: давн.-інд. mata (осн. matar-); ст.-слов'ян. мати (р. в. матерє); ст.-сх.-нім. muoter;

лат. *frater* «брат»: давн.-інд. *bhrata* (осн. *bhratar-*); ст.-слов'ян. братръ, гот. *brapar*;

лат. *socer* «свекор»: давн.-інд. *cracrus*; ст.-слов'ян. свѣкръ; гот. *swaihra*;

лат. *genus* «рід»: давн.-інд. *janas*;

лат. *vidua* «вдова»: давн.-інд. *vidhava*; ст.-слов'ян. вѣдова; гот. *widuwo*.

Жити, мислити:

лат. *vivo* «живу»: давн.-інд. *jivati*; ст.-слов'ян. жив-; гот. *quis* «живий»;

лат. *vidi* «бачу»: давн.-інд. *veda*; ст.-слов'ян. вѣд-, вид-; гот. *witan* «знати»;

лат. *specio* «дивлюся»: давн.-інд. *pacuati*; ст.-сх.-нім. *spehon*;

лат. *clueo* «чую»: давн.-інд. *crudhi* (*imper.*); ст.-слов'ян. слы-; гот. *hliuma* «слух»;

лат. *(g)nosco* «знаю»: давн.-інд. *janati*; ст. слов'ян. зна-ти; гот. *kunnan*;

лат. *me-min-i* «пам'ятаю»: давн.-інд. *manuate*; ст.-слов'ян. пам'ять;

лат. *aevum* «вік»: давн.-інд. *ayus*; гот. *aiws*;

лат. *animus* «дух»: давн.-інд. *aniti* «дихати».

Дієслова руху:

лат. *i-t* «він іде»: давн.-інд. *eti*; ст.-слов'ян. и-;

лат. *venio* «я прихожу»: давн.-інд. *gacchati*;

лат. *fero* «несу»: давн.-інд. *bharati*; ст.-слов'ян. береть; гот. *bairan*;

лат. *veho* «везу»: давн.-інд. *vahati*; ст.-слов'ян. віз; гот. *wigan*;

лат. *verto* «я верчу»: давн.-інд. *vartate*; ст.-слов'ян. врѣт; гот. *wairpan*;

лат. *do* «даю»: давн.-інд. *adat*; ст.-слов'ян. да-;

лат. *sedeo* «сиджу»: давн.-інд. *sidati*; ст.-слов'ян. сѣд-; гот. *sitan*;

лат. *sto* «стою»: давн.-інд. *ti-stha-ti*; ст.-сх.-нім. *stan*; ст.-слов'ян. сто-, ста-;

лат. *liquit* «оставив»: давн.-інд. *ri-rec-a*; гот. *leihwan*;

лат. по «пливу»: давн.-інд. snati;
лат. ago «веду»: давн.-інд. ajati;
лат. scando «всходжу»: давн.-інд. skandati «стрибати».

Технічні процеси, предмети:

лат. tego «крою»: давн.-інд. sthagati; нім. decken;
лат. rumpo «рву»: давн.-інд. raryati; англ.-сакс. reofan;
лат. tendo «тяну»: давн.-інд. tanoti, ст.-слов'ян. та; гот. ranjan;
лат. clino «клоню»: давн.-інд. crayati, англ.-сакс. Hlinian;
лат. sterno «стелю»: давн.-інд. strnoti, гот. straujan, ст.-слов'ян. стрь-ти;
лат. mulgeo «дою»: давн.-інд. marsti; ст.-сх.-нім. michan; ст.-слов'ян. мльци;
лат. findo «колю»: давн.-інд. bhinatti; гот. beitan «кусати»;
лат. (of) fendo «б'ю»: давн.-інд. hanti, ст.-слов'ян. жєн;
лат. scindo «розриваю»: давн.-інд. chinatti.

Числівники:

лат. duo «два»: давн.-інд. dva(u); ст.-слов'ян. дьва; гот. twai.

Прикметники:

лат. salvus «цілий»: давн.-інд. sarvas;
лат. medius «середній»: давн.-інд. madhyas; гот. midjis, ст.-слов'ян. междоу;
лат. dexter «правий»: давн.-інд. daksinas; гот. tahswa; ст.-слов'ян. деснь;
лат. novus «новий»: давн.-інд. navas; гот. niujis; ст. – слов'ян. новъ;
лат. ruber «червоний»: давн.-інд. rudhiras; гот. raups; ст.-слов'ян. роудъ;
лат. formus «теплий»: давн.-інд. gharmas; ст.-слов'ян. гор;
лат. mollis «м'який»: давн.-інд. mrdus; ст.-слов'ян. младъ;
лат. suavis «солодкий»: давн.-інд. svadus.

Особові займенники:

лат. tu «ти»: гот. tu; ст.-слов'ян. ты.

Звертає на себе увагу група слів із сакральним або юридичним значенням, у яких латинська мова має майже ті самі давньоіндійські ідентичні відповідності:

rex – rāja (кельтські назви на -rix);
flamen – brahman;
credo – craddadhati;
sepelio – saparwati;
ius – yos;
lex – rajani, авест. razan;
res – ras;

Доволі часто відповідності в латинській мові мають зв'язки з кельтськими, германськими, слов'янськими мовами, наприклад: velle, vincere, ferire, emere, scabere, serere, secare, sugere, hostis, civis, spes, far, faba, granum, rota і т. ін. (у цій групі ми простежуємо цілий ряд сільськогосподарських слів).

В інших випадках латинське слово має відповідний зв'язок тільки у грецькій або слов'янській мовах:

sarpo: ст.-слав'ян. сръпъ;
fluo: ст.-слав'ян. влюва;
laevus: ст.-слав'ян. лькъ.

Кількість прикладів на всі ці групи можна було б значно збільшити.

Разом з цим такі слова, які належать до основного словникового фонду латинської мови, як ого, cupio, pareo, gemo, loquor, opto, urbs, orbis, laus, fraus, caussa, oportet, omnis, febris, ferrum, не знаходять собі прямих індоєвропейських відповідностей. Індоєвропейські мови іноді різко розходяться між собою у виявленні простих понять, як «рука» (лат. manus), «добрий» (лат. bonus) і т. ін.

Слова, особливо корені, що належать до основного лексичного фонду різних індоєвропейських мов, знаходяться між собою в законі рних звукових відповідностях, які можна встановити з великою точністю. Наприклад, давн.-інд. bh відповідає гот. b, лат. f (у початковій позиції), b (у початковій позиції), b (у середній позиції), ст.-ірл. b, хет. p; давн.-інд. bharami, ст.-слав'ян. иерж, гот. baira, лат. fero, ст.-ірл. biru; давн.-

інд. *pabhas*, ст.-слав'ян. небо, (осн. небес-), ст.-сакс. *nebal*, лат. *nebula*, ст.-сх.-нім. *nebul*, хет. *nepis*.

Слова, які в різних мовах мають одне походження, можуть настільки змінитися у своєму звучанні, що вони втрачають яку б то не було схожість, наприклад лат. *episcopus* із розповсюдженням християнства перейшло в інші європейські мови. Нащадками його є фр. *eveque*, нім. *Bischof*. Ці слова у своєму сучасному звучанні не мають нічого спільного, і тим не менш знаходяться між собою в закономірній відповідності. Проте слова різних мов, тотожні або досить схожі за звучанням, можуть не допускати зближення в порівняльно-історичних цілях.

Закономірності відповідностей, які виявляються в спільній лексиці, є природним результатом її походження зі спільного кореня. Спільні корені в словах різних мов повинні мати деякий фонетичний склад, який варіюється в різних мовах відповідно до умов їхнього розвитку. Розвиток відбувається в кожній мові закономірно, тому співвідношення між мовами, що виникають на основі цього розвитку, також мають бути закономірними.

Звукові співвідношення, які проходять крізь усю систему мови, розповсюджуються не тільки на кореневу частину слова, але й на словотворчі та словозмінюючі *м о р ф е м и* – суфікси, флективні закінчення і т. ін. Будова основ іменника та дієслова, утворення часів, відмінкових закінчень, особових закінчень дієслів демонструють у багатьох випадках тотожність латини й інших індоєвропейських мов, якщо мати на увазі звукові відповідності. Як приклад близькості системи відмінювання в різних індоєвропейських мовах наведемо деякі парадигми.

Лат. *esse* «бути» – теперішній час дійсного способу в однині та множині.

Давн.-інд.		Лат.	Ст.-слав'ян.
1-ша ос. одн.	<i>asmi</i>	<i>sum</i>	єсмь
2-га ос. одн.	<i>asi (assi)</i>	<i>es(s)</i>	єси
3-тя ос. одн.	<i>asti</i>	<i>est</i>	єсть
1-ша ос. мн.	<i>smaś</i>	<i>sumus</i>	єсмь
2-га ос. мн.	<i>stha</i>	<i>estis</i>	єсте
3-тя ос. мн.	<i>santi</i>	<i>sunt</i>	єжть

Давн.-інд. *bher* «несу, «беру» - теперішній і минулий часи недоконаного виду дійсного способу.

Теперішній час

Давн.-інд.	Лат.	Ст.-слав'ян.	Гот.
1-ша ос. одн. <i>bharami</i>	<i>fero</i>	берж	<i>baira</i>
2-га ос. одн. <i>bharasi</i>	<i>fers</i>	береши	<i>bairis</i>
3-тя ос. одн. <i>bharati</i>	<i>fert</i>	береть	<i>bairip</i>
1-ша ос. мн. <i>bharamas</i>	<i>ferimus</i>	беремь	<i>bairam</i>
2-га ос. мн. <i>bharatha</i>	<i>fertis</i>	берете	<i>bairip</i>
3-тя ос. мн. <i>bharanti</i>	<i>ferunt</i>	бержть	<i>bairand</i>

Минулий час недоконаного виду

Давн.-інд.	Лат.	Ст.-слав'ян.
1-ша ос. одн. <i>abharam</i>	-m	ВЕЗЬ
2-га ос. одн. <i>abharas</i>	-s	ВЕЗЕ
3-я ос. одн. <i>abharat</i>	-t	ВЕЗЕ
1-ша ос. мн. <i>abharama</i>	-mus	ВЕЗОМЬ
2-га ос. мн. <i>abharata</i>	-tis	ВЕЗЕТЕ
3-я ос. мн. <i>abharan</i>	-nt	ВЕЗЖ

Відмінності, які можна простежити у вищенаведених парадигмах, у більшості випадків стосуються звукових відповідностей (сюди належать і випадання кінцевих приголосних у старослов'янській мові), але пов'язані вони також з відмінностями в якості вимови кореня, з неоднаковим розподілом у різних мовах форм тематичного й атематичного відмінювання та деякими варіантами в особових закінченнях.

Морфологічна єдність, особливо єдність флексій, має дуже велике значення для встановлення родинних зв'язків між мовами, тому що флексії належать до будь-яких найменш допустимих «запозичень» або «схрещень» частин мовної системи.

При наявності численних споріднень у граматичному складі стародавніх індоєвропейських мов між ними простежується багато відмінностей, які визначають специфічну структуру окремих гілок і мов. Це спостереження належить до більш пізнього періоду. Наприклад, розвиток часової системи (у її

повній формі) належить до більш пізнього етапу, ніж формування видів; часи накладаються на старіші види. Це добре простежується і в формоскладанні: сучасніші явища приєднуються до більш старої видової основи; у таких мовах, як грецька або санскрит, спосіб створюється тільки в рамках виду, і наступна диференціація часів стосується здебільшого дійсного способу. Коли ми порівнюємо ці явища, то можна простежити відповідність у способах створювання видів індоєвропейських мов, і водночас із цим – значні розходження. Але в особових закінченнях дійсного способу старіші частини дієслівних флексій, варіанти за окремими мовами незначні. Таким чином, головна лінія руху полягає в тому, що мови, коли вони розвиваються за своїми внутрішніми законами, все більше розходяться, і це не виключає й окремі моменти зближення між ними в процесі їхнього історичного розвитку. Такий самий напрям розходження простежувався і в історичні часи, за встановленими пам'ятками. Наприклад, у германських і романських мовах вже в історичні часи з'явилися моменти «аналітичної» будови. Як наслідок цього, граматична будова сучасних французької або англійської мов значно відстають від сучасних білоруської або української мов, ніж це мало місце в мовах стародавніх представників відповідних гілок, наприклад у латинській і готській мовах по відношенню до старослов'янської.

Розвиток мов відбувається за внутрішніми законами, внаслідок чого мови, які мають спільні риси, по-різному змінюють їх. В одних мовах змінюються одні елементи мовної структури, а в інших – інші. Якщо б усі мови змінювали одне й те саме, то в цьому випадку порівняння не дало б плідних результатів для встановлення доісторичних процесів розвитку окремих мов. Тільки тому, що одна мова зберігає одне, а інша – інше, порівняння допомагає вивченню доісторії окремих мов.

У стародавніх індоєвропейських мовах встановлені елементи, які підтверджують єдність граматичної будови в її загальних рисах, значну лексичну спільність в основному словниковому фонді, закономірність звукових відповідностей між мовами як у їхніх загальних коренях слів, так і в словотворчих і словозмінюючих морфемах.

Ця єдність не могла виникнути ні при випадковому співпаданні, ні в процесі паралельного, незалежного розвитку окремих мов. Вона створюється лише в результаті історичної спільності, точніше – у разі походження від спільної мови-основи, генетично «родинних» мов.

Звичайно ступінь спільності окремих мов не є однаковим, і це знайшло відображення у встановленні різних «гілок» індоєвропейських мов. Мови, які належать до однієї гілки, такі як слов'янські, містять у собі набагато більше елементів лексичної та граматичної спільності, ніж мови, які належать до різних гілок, наприклад латинська або старослов'янська.

Латинська мова входить до складу «італійської» гілки індоєвропейських мов, до якої належать також мови стародавньої Італії, такі як оскська або умбрська. Виникає питання: чи можна серед цих гілок знайти такі, які б знаходилися в особливій близькості, що дозволило б говорити про якусь індоєвропейську спільність.

Відносно італійських мов були обговорені дві точки зору на специфічну близькість їх до інших гілок індоєвропейської групи: італогрецька та італокельтська гіпотези.

Уявлення про італо-грецьку єдність доходить до античних часів. Вже в I ст. до н. е. група античних граматиків (Філоксен та інші) порівнювала грецьку та латинську мови і дійшла висновку, що латина – це лише гілка, яка відійшла від грецької мови, це тільки один з грецьких діалектів, дуже близький до еолійського діалекту.

Така теорія походження латинської мови, мови народності, якого розмовляла більша частина Римської імперії, була дуже приємна для самолюбства грецьких граматиків, але і римляни не протестували проти таких родинних зв'язків з греками.

Теорія італо-грецької єдності була офіційною ще в XIX ст. Її підтримували лінгвісти Шлейхер, Курціус та історик Момзен, але з відкриттям єдності індоєвропейських мов усі підґрунтя для неї відпали. Звісно, в історичні часи при величезному значенні грецької культури для всього римського суспільства в різні періоди його історії латинська мова збагатилася величезною кількістю слів, запозичених з грецької, як у сфері технічній, так і науково-філософській, а потім, у християнську епоху, також і

релігійною термінологією; римські поети могли вводити у свої вірші форми грецьких відмінків для грецьких слів або окремі синтаксичні грецизми. Але всі ці подальші грецькі впливи на латинську мову не свідчили про яку-небудь їхню доісторичну єдність. Для встановлення в основному словниковому фонді і граматичній будові грецької і латинської мов таких моментів, які б дозволили об'єднати ці дві мови на п р о т и в а г у всім останнім, треба було, щоб ці риси були не збереженням попередньої мови, а новотвореннями, «інноваціями», такими, які б виключали навіть можливість припущення паралельного розвитку. Між тим основний словниковий фонд латинської мови хоч і має іноді відповідності з однією тільки грецькою мовою, та частіше латина з нею розходиться, зближуючись із зовсім іншими гілками індоєвропейських мов. Що ж стосується граматичної будови, то сумісні інновації грецької та латинської мов незначні. Як приклад можна навести закінчення називного відмінка множини чоловічого роду основ на –о: грец. –о, лат. –oi –ei –i в протилежність –os, на яке вказують інші мови, у тому числі оскська та умбрська. Характерно те, що в сусідніх до латини оскській та умбрській мовах уніфікація іменникових і займенникових закінчень у називному відмінку множини чоловічого роду проходила у зворотному напрямку: –os увійшло до займенників, і це також свідчить проти італо-грецького –oi.

Більше свідчень знаходить італо-кельтська теорія, яку запропонував ще в середині ХІХ ст. граматист Лотнер. Було знайдено цілий ряд своєрідних рис, які відокремлювали італійські та кельтські мови від інших представників групи. У фонетиці таких рис майже нема: треба зважати тільки на те своєрідне явище, що в словах, де два склади послідовно починаються на р-q, відбувається асиміляція цих приголосних у прогресивному або регресивному напрямках. Інд.-європ. *penq`e* «п'ять»: давн.-інд. *panca*, ст.-слав'ян. *пять*, лат. *quinque*, оск.-умб. *rimpr-*, ірл. *coic*; інд.-європ. *req`o* «варю, печу»: ст.-слав'ян. *пекж*, лат. *coquo*, бретон. *ribi*.

Характерне для латинської мови формування майбутнього часу з суфіксом –ь- (типу *amabo*) зустрічається і в староірландській мові. До цього приєднується і ряд спільних моментів у словниковому складі, які виходять за рамки одних

лише італійських і кельтських мов. Все це може бути переконливим, тому багато лінгвістів підтримують італо-кельтську теорію. Італо-кельтська єдність здавалась проміжною ланкою між загальноіндоєвропейською та італійською, спільнотами, від яких згодом відокремилась латина з її супутниками й осксько-умбрська мова. Була навіть зроблена спроба, оскільки найсуттєвіші спільні риси були знайдені в латинській і староірландській мовах, встановити специфічну близькість латини з однією з гілок кельтських мов, а оскську та умбрську – з іншою.

Відкриття ХХ ст. збагатили науку дослідженнями двох раніше невідомих стародавніх індоєвропейських мов – хетської і тохарської. Ці нові знання значною мірою похитнули цілісність італо-кельтської гіпотези. Ряд явищ, які до того часу вважались відзнакою одних лише мов крайнього заходу індоєвропейського лінгвістичного ареалу – кельтських й італійських, здавався інновацією порівняно з іншими індоєвропейськими мовами – хетською і тохарською, що знаходились у східній частині цього ареалу. В обох новознайдених мовах були відмічені закінчення медіопасиву на $-r$, що спонукало згадати про вже знайомі сліди цього закінчення у вірменській і новофрігійській мовах, які були ізольовані, але цей слід знайшовся в тохарській мові разом із суб'юнктивом на $-a-$. Така схожість характерних ознак на територіях, які досить далеко знаходились одна від одної, привела до думки, що це зовсім не «інновація» якоїсь італо-кельтської єдності, а збереження архаїчних моментів.

До цього приєднались твердження, що базувались на принципах так званої «лінгвістичної географії», яка вивчає розповсюдження діалектних явищ в існуючих мовах. Спостереження в даній галузі призвели до висновку, що «інновації», які виникають десь у мові, мають звичайно зону розповсюдження, за межами якої існують старі явища. Звідси протиставлення явищ «центрального» явищам «периферійним», і «нове» виявляється частіше за все біля «центрального», між тим «старе» лишається на «периферії».

Урахування географічного розподілу мовних фактів є необхідним, і з цієї точки зору співпадіння італо-кельтських явищ з мовами крайнього сходу свідчать скоріше на користь того, що

саме тут збереглися стародавні риси, які не піддалися змінам, які виникли в центральній зоні. Найбільш характерні італо-кельтські аналогії втратили своє значення як доказ специфічної єдності. Звісно, це не змінює того, що в деяких рисах у словниковому складі та граматичній будові «західні» індоєвропейські мови (германські, італійські, кельтські) мають ряд спільних ознак, які, очевидно, пов'язані з глибокою давністю.

«Периферійне» розміщення латинської мови змусило звернути увагу на деякі риси її граматичної будови, де можна знайти архаїчні моменти. Сюди відносять створення перфекта на -*ui*, яке має паралелі в санскриті, вірменській, хетській і тохарській мовах; у цих же мовах можна знайти в різних функціях елемент -*is*, характерний для того самого латинського перфекта (*dixisti, dixissem* і т. ін.). Зникле з латинської системи закінчення 3-ї особи множини перфекта -*ere*, яке було давно відоме в індоєвропейських мовах отримало нове підкріплення своєї стародавності, знайшовшись у хетській -*er* і тохарській -*age*. Про це свідчить вже згадане співпадіння латинської мови з санскритом у цілій низці термінів, що мають сакральне та юридичне значення.

Таким чином, відношення італійських мов і зокрема латини до інших гілок індоєвропейських мов виявляється досить складним і не піддається зведенню до будь-якої формули. Очевидно, не менш складною була й історична доля носіїв цих мов. Для знаходження спорідненості між мовами мешканців Італії та Індії, що вимагають історичної єдності племен, які колись розмовляли цими мовами, необхідно запропонувати ідею, що дана спільнота знаходилася на більш обмеженій території. Індоєвропейська мовна спільнота в цілому мала виникнути на значно меншому ареалі, ніж той, який індоєвропейські мови займали в історичні часи. У деяких випадках ці міграції безпосередньо засвідчені в історичних джерелах: проникнення індоєвропейських племен в Індію, переселення дорян у Греції. В інших випадках вона виходить з лінгвістичної картини подальших періодів та археологічних даних. Наприклад, Середземноморський ареал і південні півострови Європи не можуть нами розглядатися як територія розповсюдження індоєвропейських мов. На Піренейському півострові збереглася

баскська мова, яка не належить до індоєвропейської групи. У Греції також існують численні залишки неіндоєвропейських мов. Це свідчить про те, що індоєвропейська мова витіснила інші, до яких належить і мова так званої критської культури. Розповсюдження грецької мови належить до часів не раніше III тисячоліття. До ще пізнішого часу належить, за археологічними даними, поява в Італії тих племен, які з'являються в історичні часи як носії італійських мов.

Історичне мовознавство вимагає розрізняти «родинність» таких мов, як слов'янські, і більш віддалені родинні зв'язки таких мов, як індоєвропейські. Це відклалось у тисячолітніх процесах, протягом яких досить ще неміцні родові та племінні об'єднання багатократно дробилися та розходилися, змішувалися і схрещувалися. Можна припустити можливість руйнування мовної єдності та нав'язування мови племенам-носіям інших мов, і виникнення інших діалектів у рамках мови. Міграція племен індоєвропейської мови відбувалася до різних часів, різних етапів її розвитку. Якщо порівнюються мови однієї і тієї самої гілки або мови різних гілок, та в першому випадку «сфера порівняння» може бути досить близькою до об'єктивної реальності і мовних умов деякого відповідного періоду; по відношенню до індоєвропейських мов у цілому вона має більш умовний характер, поєднуючи іноді досить різночасові явища, може претендувати тільки на загальні риси, а не деталі, більше вказує на напрям розвитку, а не на конкретну мовну реальність історичної епохи.

Це один із суттєвих недоліків порівняльно-історичного методу, який виявляє межі його можливостей. І тим не менш тільки порівняльно-історичний метод дозволяє хоча б деякою мірою проникати в доісторичне минуле латинської мови, показувати її генеалогічні зв'язки та співвідношення з іншими мовами і встановлювати напрям тих процесів розвитку, у результаті яких латина досягла свого історично зумовленого становища.

ДОЛІТЕРАТУРНА ЛАТИНА

Будь-які значні пам'ятки, які дозволяють нам судити про граматичну систему латинської мови, з'являються в кінці III ст. до н. е., і система ця виступає в «готовому» вигляді як вже складена в усіх своїх частинах, а надалі вона відчуває лише незначні зміни до останнього періоду існування античного суспільства. Становлення системи можна показати за допомогою порівняльно-історичного методу, порівнявши реконструйовані стародавні умови розвитку індоєвропейських мов у цілому та мов італійської гілки окремо. При такому підході дуже добре простежується шлях, який пройшла латинська мова в долітературний період свого розвитку а риси, які відклалися в ній протягом століть, мають своє історичне тлумачення.

Поодинокі пам'ятки більш раннього періоду дозволяють нам все ж таки встановити, що V-III ст. до н. е. – це період досить інтенсивного розвитку, який залишив глибокі сліди, особливо у фонетичній сфері. Наразі уважно простежимо за процесами, які передували всій письмовій традиції латинської мови.

Латина зберегла риси, притаманні будові стародавніх індоєвропейських мов, яку можна охарактеризувати як синтетичну.

Синтетична вона тому, що основні граматичні відношення, які визначають функції слова в реченні і його зв'язок з іншими словами, виконуються за допомогою морфем, що входять до складу самого слова. Форма слова не тільки передає його лексичне значення, але й указує на характер граматичних співвідношень його з іншими словами.

Візьмемо за приклад найстаріше відоме нам латинське речення – надпис на золотій застібці, що була знайдена в Пренесте:

Manios med fefaked Namasioi

«Маній мене зробив для Нумасія».

Перекладемо цей вираз класичною латиною:

Manius me fecit Numerio.

Відмінності цього речення від начертаного на пренестинській застібці ведуть до низки змін фонетичного складу (Manios > Manius, med > me, Numasioi > Numerio) і

морфологічних – формування основи перфекта (fe-fac-: fec), закінчення 3-ї особи однини (d : t; перехід e > i фонетичний). Структура речення залишається незмінною. Кожне слово вказує своєю формою на синтаксичну функцію. Те, що Manios є підметом, суб`єктом дії, відображено називним відмінком, який потребує закінчення -s; присудок fefaked має особову дієслівну форму, видочасову, станову та модальну характеристику, яка (перфект дійсного стану дійсного способу) полягає у способі творення дієслівної основи (подвоєння в пренестинському fe-fac-, повний ступінь одзвінчення основи в класичному fec-) і «нульового суфікса) (відсутність суфікса часу і стану), а характеристика з боку -o; розуміння med як прямого додатка, «об`єкта дії» забезпечено формою знахідного відмінка, а значення Numasioi як непрямого додатка, що вказує на адресата дії, визначено формою давального відмінка з кінцевим елементом -oi (-o). Чотири слова, які складають це речення, можна переставляти в будь-якому порядку – від цього може змінитися фразовий наголос, але зміст речення буде тим самим.

Перекладемо тепер це саме речення сучасною італійською мовою:

Manio m`ha fatto per Numerio.

Італійське речення має вже зовсім іншу будову і складається зі слів іншого структурного типу. Незмінні імена Manio та Numerio, які взяті самі по собі, не мають вже жодних натяків на свою роль у реченні. Те, що застібку зробив Маній, а адресатом дії є Нумерій, відображено порядком слів, місцем перед дієсловом, а згодом прийменником per «для». Переставити ці імена вже неможливо, бо тоді майстер стає замовником, а замовник – майстром. Інакший вигляд одержав і присудок. Він складений аналітичною дієслівною формою ha fatto, лексичне значення якої полягає у використанні для його створення дієприкметника fatto, між тим як граматична характеристика створюється комбінацією з fatto 3-ї особи однини теперішнього часу дійсного способу за допомогою допоміжного дієслова avere «мати». Цей приклад ілюструє відмінність між синтетичною будовою мови, коли змінюються форми слова і аналітичною, коли з цією метою використовуються службові слова (артиклі,

прийменники), особові займенники, допоміжні дієслова і т. ін., а також порядок слів у реченні.

Елементи -s, -ed, -oi самостійного значення в реченні не мають, вони є лише граматичним засобом формотворення, афіксами (замість «подвоєння» fe-, яке являє собою не постійний для мови елемент, а модифікацію кореневого -fac-). У стародавніх індоєвропейських мовах словотворчі афікси закріплювались за коренем, створюючи таким чином основу слова, а до основи додавалися формотворчі афікси.

Індоєвропейське слово складається з трьох частин – к о р е н я, с у ф і к с а та з а к і н ч е н н я, з яких кожна частина відіграє особливу роль.

«Синтетизм» у чистому вигляді, вираження всіх синтаксичних відношень у реченні одними лише формами слова не притаманні жодній зі стародавніх індоєвропейських мов. Усюди розроблена система службових слів, і в першу чергу – прийменників. Тут треба додати, що розвиток прийменників – це явище відносно нове в мові. Як прийменники функціонують застигли відмінкові форми іменника (causa, gratia), дієприкметника (versus, trans, пор. intrare), прислівники, які дуже часто зберігають у мові самостійне існування, хоча іноді вже тільки в застиглих формах (deque susque, praeter propter і т. ін.). Такі прислівники займали самостійне місце в реченні, і сліди цієї самостійності збереглися в можливості вільного використання прийменників, без взаємодії з іменником, до якого він належить:

uxor virum si clam domo egressast foras (Merc.)

«якщо дружина тайно від чоловіка пішла з дому».

Уточнюючи та доповнюючи характеристику дієслівної дії або відношення, яке виражено відмінковою формою, прислівники або тісно приєднувались до дієслова і ставали префіксами (у стародавній латині префікси ще порівняно легко можна було відокремити від дієслова: sub vos placo = supplico vos – явище, яке античні граматики визначили як «розріз», tmessis), або в поєднанні з іменником перетворювались на прийменники, переймаючи на себе точніший зміст тих відношень, на які вказує відмінкова форма в більш загальному вигляді.

Стародавні прийменники найчастіше мали просторове або просторово-часове значення і тільки згодом отримали більш

загальну семантику. Латина допускає використання прийменників тільки з такими відмінками, які мають просторово-часові відношення, із знахідним відмінком та аблативом. Поєднання в латинському аблативі трьох самостійних відмінків, причому двох відмінків, які мають просторові відношення, було б неможливо, якби значення відмінкової форми не підкріплювалось у ряді випадків прийменником, на який переходив вантаж семантичного уточнення.

Якщо до цього додати, що вся система пасивного перфекта будується в латинській мові аналітично (тип *laudatus sum* і т. ін.), треба визнати, що вже стародавня латина має ряд тенденцій до створення аналітичних форм.

Значно змінилась і фонетична структура слова.

Однією з характерних відмінностей тих мовних умов, які склалися шляхом порівняння стародавніх індоєвропейських мов, є послідовно проведена система чергування голосних.

Усі морфологічні елементи слова – корінь, суфікси, закінчення – мають особливу вимову, яка характеризує типи творення. Відповідно до цього ознаки форми не сконцентровані тільки в афіксах, а розподілені по всьому слову.

Виникнення цієї системи, з точки зору багатьох вчених, пов'язане з різницею в будові наголошених і ненаголошених складів. У подальшому розвитку вона функціонувала як морфологічний спосіб словотвору та словозміни.

У найзагальніших рисах ці чергування зводяться до таких типів. Якщо голосний елемент якої-небудь морфеми (кореня і т. ін.) знаходиться в наголошеній позиції, можна сказати про повний ступінь вимови такої морфеми. Цей голосний у кореневій морфемі може бути коротким або довгим залежно від складу самого кореня; він може знаходитися в дифтонгічному поєднанні з будь-яким сонантом (не тільки з *j, u*, але також із *r, l, m, n*, наприклад, *ei, eu, er, el, em, en*). У деяких умовах короткий голосний (*e, o*, рідше *a*) може редукуватися або зовсім зникнути (нульовий ступінь); від дифтонгічного поєднання в цьому випадку залишається лише його друга, сонантна частина, яка залежно від свого положення буде виступати в голосній або приголосній формі.

Другий тип чергування (якісне або темброве чергування) виникає як результат того, що голосний е (а), короткий або довгий, отримує тембр о («ступінь» о).

У деяких умовах голосний повного ступеня може подовжуватися («подовжений ступінь») як у своєму тембрі, так і в тембрі о.

У деяких мовах (давньоіндійській, грецькій, германській) ця індоєвропейська система чергування голосних, яка іноді називається німецьким Ablaut, зберегла велике значення. У латинській мові від неї залишилося небагато слідів архаїчного характеру: es-t: s-unt; gen-us: gi-gn-o; delco (клас. dico): dictus; feido (клас. fido): foideratel (клас. foederati): fides; tego: toga: tegula; sevi: donum: dare; stare: status; pedem: pes: tripodare; equos: eque; i-ens: e-untem (eiontem) і т. ін.

Хоч аблаутна система дуже важлива для розуміння цілої низки латинських співвідношень, вона перестала бути морфологічно продуктивною, імовірно, ще в суспільно-італійський період, а те, що від неї залишилося як спадщина, з часом стало зовсім архаїчним. Такий характерний для слов`янських мов словотворчий засіб, як чергування е-о (везу – воз), у латинській мові зустрічається лише в поодиноких випадках. Італійські мови стабілізували основи, вирівняли словозміну. Якщо у відмінку genus (< genos), generis (< genesis) ще зберігається чергування о-е, то в tempus (>-os), temporis за своїм відмінюванням проведено єдине озвучування, хоча не тільки tempestas, але й адвербалізоване в локативній формі та відійшовше від системи відмінків tempore свідчить про минуле чергування. Система дієслова будувалась на двох і навіть трьох основах (пор. «основні форми» шкільної граматики), і тут аблаут залишив найбільше слідів.

Відмовившись від системи чергування, латинська мова, тим не менш, зберегла до самої епохи стародавніх пам`яток не тільки протиставлення довгих і коротких голосних, але й старі дифтонги. Зміни порівняно з вокалізмом, який може бути відбудованим порівняльною граматиною, зводяться до того, що редукований короткий голосний перейшов в -а, складові сонанти r, l > or, m, n > em, en, складні, які виникли в результаті редукції двох складів творення r, l, n > ra, la, na.

Після всіх цих змін у латинській мові утворилась така система голосних:

а
е   о
і   и,

причому кожен голосний міг бути довгим і коротким. Античні свідчення визначають довгі голосні як двоморні, і це треба розуміти не тільки як більшу довготу довгих, але і як їх двоскладовість, що знайшло своє відображення й у графіці. У всіх випадках, крім $\bar{a}$ та $\bar{y}$, довгі голосні відрізнялися від коротких також і тембром: короткі були відкритими, довгі – закритими. Про це повідомляє Серній відносно до e та o : *e et o aliter sonant productae, aliter correptae, ... e quando producitur, vicinum est ad sonum I litterae, ut meta, quando autem correptum, vicinum est ad sonum diphthongi, ut equus*, e та o звучать інакше, коли вони довгі, й інакше, коли вони короткі. Довгий $\bar{e}$ близьким до дифтонга, наприклад *equus*. Це підтверджують свідчення романських мов. Поки суттєву роль відігравало протиставлення за довготою та короткостістю, темброва різниця не мала фонологічного значення і не звертала на себе уваги граматиків. Лише ослабленням кількісної різниці темброва стала виходити на перший план. Закритість довгих – це загальноіталійська риса, відома з оскської мови, яка відповідає принципам латинської фонологічної системи: латинські дифтонги також завжди мають спадний тон і більш закритий другий елемент, ніж перший.

Судячи з того, що в архаїчну епоху грецьке υ передавалось як u , можна думати, що в різниці $-e$ та $-o$ й $-i$ та $-u$ суттєву роль відігравав момент огубленості або неогубленості звука.

У розвитку приголосних можна спостерігати сильну тенденцію до спрощення як самої системи фонем, так і їхніх сполучень у групи. Нескладове $-i$ збереглося на початку слова перед голосними (*iam*). Між голосними воно випадало, як і в грецькій мові, що призвело до нових морфологічних чергувань ($e\bar{o} < ei\bar{o}$: *is*; *i-ens*: *e-untis* < *eiontes* і внаслідок злиття поєднаних голосних зовсім змінило вигляд відмінювання, наприклад *cuo*, *curas* або *monēō*, *monēs* замість *coisajō*, *coisaēs*, *monějō*, *monějēs*. Там, де на письмі зберігається $-i$ між голосними, ми маємо в

дійсності групи -ii-, яка виникла внаслідок асиміляції з -gi- (maiīōrem < majiōsem), -di- (peiīōrem < pediōsem). Між голосним і приголосним -i вокалізувалось: alius < alios (оск. allo = лат. alia), лат. medius < індоєвроп. medhios (санскр. madhyas). Значення самотійної фонемі -i в латинській мові не мало.

Перехід дзвінких лабіовелярних у нескладове u (v) закріпив його значення у мові, але все ж це був нестійкий звук, який випадав у різних позиціях (latrina < lauātrina, sis < si uis, deorsum < deuorsum, Mars < Mauors). Стародавні лабіовелярні q і g – одна з архаїчних рис латинської фонетики – збереглись, на відміну від осксько-умбрської, де вони перейшли в губні p та b, але дзвінкий g залишився тільки в положенні між n і голосним (unguen); перед приголосним він втрачає свій губний відтінок (gravis), а в інших положеннях g > u (vivos, пор. оск. bivus, рос. жив); зверніть увагу на співвідношення pinguit, nix, nivem, де в основі знаходиться лабіовелярна аспіранта g h. Але в глухій лабіовелярній q добре зберігається тільки перед a, e, i; він втрачає свою лабіалізацію перед приголосним і перед u (relinquo, але relictus; sequor, але secutus), також перед ō (cōlō при inquilinus), якщо її не підтримує вплив інших форм слова (займенникова основа quo- завдяки основі qui-, equos завдяки equi, хоча буває і ecus).

У результаті свого розвитку латинська мова має:

- сонанти i, u, r, l, m, n;
- спіранти f, s, h;
- смичкові глухі p, t, k, c, q;
- дзвінки b, d, g.

Як і в багатьох мовах, латинські глухі були сильними (fortes), а дзвінки – слабими (lenes), чим, імовірно, пояснюється той факт, що кінцеві приголосні становилися дзінками в прийменниках ab (умб. -ap-, пор. po- в positus), sub, ob у закінченнях 3-ї особи однини -d<-t (fefaked).

Палаталізація приголосних, характерна для умбрської мови, прийшла в латину значно пізніше, але тенденцію до палатальної вимови можна спостерігати з давніх давен. Так, фонема -l має палатальний варіант у сполученнях li та ll; про палатальну вимову c, g перед ě свідчить відсутність у цьому випадку звичного переходу ě в ō перед непалатальним l: helus > holus, але scelus, gelu.

На збіг приголосних впливають численні спрощення, і цей процес незмінно продовжувався протягом тисячоліть. Так, перехід групи двох передньоязикових (-tt-, -dt-) -ss- (passus < pat-tos, visus < vissos < vid-tos) притаманний також кельтським і германським мовам у стародівні часи. Загальноіталійський характер має перехід -tl->-cl- (наприклад, у суфіксі -clo- < -tlo-, rīaclum), але він має силу і в більш пізній латині, коли внаслідок якої-небудь синкопи t і l знову були разом: vetula > vetla > vecla (зазначено в Appendix Probi), італ. vecchia. Низка спрощень, особливо в групі s + приголосний, мала місце на початку історичного періоду (наприклад, iouxmenta > iumenta), а останні сполучення, які були допустимі ще в класичній латині, двох смичкових -ct-, -pt- зникли в живій латинській мові в період імперії (lactūca > lattūca). Ми маємо наразі справу з процесами, характерними для латинської мови в усі періоди її розвитку. Треба відзначити, що разом зі спрощенням артикуляторного порядку тут мали місце і тенденції деякої належної лінії звуків. Відомий граматист А. А. Білецький виділяє для стародавніх індоєвропейських мов закон, який визначає фонетичну структуру простих основ (морфем кореня), а також складів. Він вводить поняття «висхідна лінія», «кульмінація» та «спадна лінія», де складові розташовуються у визначеному порядку один відносно одного. Такий порядок: шумний (+шумний) + гіпотетичний приголосний – сонант (+сонант)+ головний голосний («кульмінація» складу або кореня) + сонант + гіпотетичний приголосний + шумний.

Відносно латинської мови класичного періоду можна стверджувати, що була лінія послідовно висхідного тону (шумний – сонант – голосний) і послідовно спадного тону (голосний – сонант – шумний). Такий порядок у будові складу ніколи не порушувався, причому поєднання двох шумних, можливо, було у висхідній лінії лише для початкової групи s + смичковий, а в спадній – для групи смичковий + s або для -st, хоча в розмовній мові смичковий звичайно виштовхується: sextus, але ім`я Sestius.

Більш того, латинська мова не дозволяє різкого преривання лінії звучності і на межі складів: наступний склад не починається

з елемента більшої гучності, ніж кінцевий елемент попереднього складу (крім групи g-m).

З цього факту було встановлено правило відносно *muta cum liquida*. Складоподіл не може проходити всередині цієї групи, бо наступний склад починався б з елемента більш високої гучності. Ця група може тільки починати склад, відносячись до її висхідної лінії; не закриваючи попереднього складу, вона залишає його коротким, якщо він закінчується на короткий голосний.

Разом з фонетичними моментами, що проявляли себе в консонантній структурі слова, були й ритмічні тенденції, які являли собою розвиток вокалізму. Він пов'язаний з питанням про наголос, що на той час загубив свою гнучкість, перестав бути засобом морфологічної варіації та отримав своє фіксоване місце, яке залежало від ритмічного малюнка слова, з останнього складу він зовсім зник, як це сталось у германських мовах.

Латинське слово розверталось як чергування довгих (двоморних) і коротких (одноморних) складів. Коротким може бути тільки відкритий склад, у якому є короткий голосний. Склад, у якому є довга голосна (або дифтонг), а також і будь-який закритий склад, є вже довгим, двоморним. Межа між морами складу (їх треба відрізнити від мор довгого голосного, хоч би вже й тому, що в складі, який починається з приголосного, до першої мори складу входить і його початкова приголосна частина) проходить:

1) якщо голосний довгий, то між його морами (відповідно між елементами дифтонга);

2) якщо голосний короткий, але склад закритий – між голосним і приголосною частиною, яка закриває цей склад.

У сфері іменникового словотворення латинська мова відносно мало користувалась стародавнім засобом словоскладання, хоча в інших мовних гілках (зокрема, в грецькій), це мовне явище знайшло дуже широке застосування. Відмінність латинської мови від грецької щодо легкості створення складних слів відчувалась вже стародавніми римлянами. Якщо не брати до уваги префіксацію, то складання слів було в успадкованих, застиглих формах частіш за все характерним для високого стилю або пародійно-шуткувального.

Основним засобом словотворення залишається суфіксація, у результаті якої створюються складні нагромадження суфіксів.

Відносно категорій іменникових відмінків можна відзначити суттєві втрати. Так, італійські мови втратили старе подвійне число, від якого в латинській мові залишились тільки рудименти в числівниках *duo* та *ambō* (звідки здатність цих форм слугувати разом називному та орудному відмінкам), *octō* і *viginti*, можливо, у довготі кінцевого голосного слів *genū* та *cornū* (парні предмети).

Піддалась редукції і система відмінків. Порівняльна граматики індоєвропейських мов розрізняє вісім відмінків: називний, родовий, давальний, знахідний, орудний (*Instrumentalis*), місцевий, кличний (*Ablativus* вказує від кого або від чого щось виходить), м. . Місцевий відмінок зберігся тільки в однині в назвах міст 1 та 2 відмін (*Romae*, *Beneventi*, *Brundisii*), але на відміну від родового відмінка з основою на *-io-* в епоху республіки відбулося злиття *-it > -t*. Римські граматики не знали про наявність якогось особливого місцевого відмінка, вони вважали, наприклад, аблятив суто римським винаходом. З самого початку римської граматичної традиції ці форми належали до родового відмінка. До реліктів місцевого відмінка належали такі застигли вирази, як *die quinti*, з їхніми протиріччями, з точки зору норм більш пізньої мови, адвербіалізовані *domi*, *belli*, *viciniae*, застигли локативні прислівники або сполучники (*hic*, *si*, *postridie < posterei died* і т. ін.). Якщо не зважати на ці релікти, то функції місцевого відмінка перейшли на аблятив, який об'єднав у собі одразу три самостійних раніше відмінки. В основах на *-ě/-ō* він зберіг закінчення орудного відмінка *-ois*, яке було перенесено в основи на *-ā:āis > ais*, і воно ж стало використовуватися і в давальному відмінку множини. В однині закінчення аблятива розподілилися інакше: на всі голосні основи поширилось закінчення *-d* (з подовженням кінцевого голосного основи). Це *-d* в латинській мові відпало близько 200 р. до н. е. Закінчення приголосної відміни *-ě*, належало орудному відмінку, але є припущення, що *-ě* пов'язане з закінченням *-ī* місцевого відмінка. Злиття відмінків супроводжувалось, таким чином, використанням їхніх попередніх форм, які заново розподілялись між різними основами.

Це є загальноіталійським явищем. Латина пішла ще далі по лінії редукції системи відмінків. Місцевий відмінок став реліктовим явищем у мові. Він зберігся тільки в однині назв міст. Функції місцевого відмінка перейшли на аблятив, який поєднав у собі вже три, самостійних раніше відмінків; у різноманітному використанні латинського аблятива, поєднувались аблятивні, інструментально-соціативні та локативні значення. Ця різноманітність значень потребувала уточнення прийменниками, тому вже в мові Плавта багато значень зовсім не зустрічаються або майже не зустрічаються у безприйменникових конструкціях.

Коли наголос загубив гнучкість, а система чергування голосних ослабла, основним засобом формотворення стала варіація закінчень, які приєднувались до більш-менш стабільної основи.

Різнорманіття основ, які встановила порівняльна граматики, у латинській мові стає вже достатньо редукованим. Так, дифтонгічні основи представлені рудиментарно *bōs*, *rēs*, *dies*; основи на *-ū-* одиничними словами *sūs*, *grūs*. Все ж таки латина у своєму стародавньому вигляді достатньо чітко зберігає старі основи, які згодом затемнювались у результаті монофтонгізації дифтонгів ті фонетичних змін у кінцевому складі.

Порівняльна граматики розрізняє відміни основ на *-ā* та *-ě/ǒ*. Останні дві групи відображено в латинських 1-й та 2-й відмінах.

У процесі розвитку вони все більше зближуються між собою; джерелом зближення стала, перш за все, та обставина, що в прикметниках ці дві відміни склали єдину повноцінну систему: чоловічому та середньому родам прикметників на *-ě/-ǒ* відповідав жіночий рід з основою на *-ā*. Вони постійно один з одним взаємодіяли.

Крім вже згаданих аблятивних форм, закінчення називного відмінка множини *-ai* (> *ae*) 1-ї відміни виникло за аналогією з закінченням *-oi* (> *-ei* > *-i*) 2-ї відміни. У родовому відмінку однини 1-ї відміни *-ās* (*terrās*) було замінене на *-ě* (*terrāi*) > *-ae*, і єдиним джерелом цього могло бути закінчення (італо-кельтське) *-ī* 2-ї відміни.

Проте пізніший розвиток у родовому відмінку множини 2-ї відміни кінцевого *-ōrum* замість старого *-om* > *-um* відбувся під впливом *-ārum* 1-ї відміни.

Основи на сонанти, у відмінах яких відбувається чергування, розділились. Плавні та носові звуки стабілізувалися як приголосні і пішли до приголосної відміни. Основи на *-ī/ei-* також зблизилися з основами на приголосний, у результаті чого відбувся ряд змішувань. У цій змішаній відміні (лат. 3-тя) форми приголосної відміни в родовому відмінку однини *-ēs* > *-is* і знахідному відмінку однини *-em* злилися. І навпаки, приголосні основи запозичили в основ на *-i-* форму давального-аблятива множини на *-ibhos* > *-ibus* і множини на *-es* (< *-eies*). Змішування пішли дуже далеко і створили багато коливань і в інших формах, які були врегульовані тільки в класичній латинській мові.

До кінця архаїчного періоду розхиталась відміна основ на *-ū/eu-* (4-та відміна), на яку подіяли як 2-га, так і 3-тя відміни (наприклад ряд дублетних форм родового відмінка однини: *-ūs*, *-ous*, *-uōs*, *-uīs* < *-ues*, навіть *-ī* за аналогією із 2-ю відміною).

Ще слабкішою була 5-та відміна, у якій було змішано основи різного походження, і тільки два слова *-res* та *dies* – мали повну парадигму.

Значно складніший розвиток пройшла система латинського дієслова.

Якщо відносно іменників вже в період індоєвропейської спільності було вироблено розгорнуту систему відмінків, яка в подальшому не розширювалась, а йшла до зникнення через зростання значення прийменникових конструкцій, то для історії дієслова порівняльно-історичні дослідження знаходять іншу картину. Складні дієслівні системи історичних стародавніх мов є результатом подальшого розвитку в окремих гілках або групах гілок індоєвропейських мов. Італійська дієслівна система сильно відрізняється від грецької або давньоіндійської, хоча вона значною мірою побудована на тому самому матеріалі; але цей матеріал зовсім іншим способом використали для створення нового цілого.

Стародавнє дієслово мало систему форм, які були створені різними способами від одного кореня, без домінантної ролі якої-небудь основи, яка б слугувала базисом для інших дієслівних

утворень. Менш за все для цього могла служити основа презенса, у якій дієслівний корінь часто ускладнювався подвоєнням або особливими суфіксами, що характеризували її, на відміну від інших основ.

Італійські мови систематизували дієслівну відміну, розвернувши її навколо двох основ, які характеризують два дієслівних види. Ці види ще Варрон у роботі «*De lingua Latina*» відзначив як *verba infecta* та *verba perfecta*, дієслова «завершені» та «незавершені». Якщо інфект і за значенням і за формою є продовженням стародавнього презенса, то в перфекті зведені разом аорист і перфект (результативний вид). Перфект має, таким чином, значення не тільки завершені дії, але й тієї умови, при якій ця дія продовжується, і ця умова є результатом цієї дії. З такої послідовності з'являється дwoякість її «часової» характеристики, поєднання в ній значень «минулого» та «теперішнього» (*perfectum historicum* і *perfectum praesens*). Для утворення основ перфекта були використані, з одного боку, старі засоби, характерні для аориста та перфекта: подвоєння (*tango – tetigi*), чергування голосних (*edo – edi, facio – feci*), суфікс *-s* (*dico – dixi*), але, разом з тим, з іншого боку, були створені нові, у яких відобразилась тенденція міцно з'єднати обидві основи в єдину дієслівну парадигму, перетворити основу перфекта в регулярне явище, яке буде залежати від основи інфекта. Якщо *tango – tetigi* являє собою два повністю самостійних, незалежних один від одного деривати від кореня *tag-*, то *laudavi, dormivi* поставлені в залежність від основ інфекта *lauda-*, *-dormi-*. Характерно, що нові засоби утворення основи перфекта різко розійшлися по всіх італійських мовах. Очевидно, що кожна мова створила ці засоби самостійно в реалізації єдиної спільної тенденції розвитку.

На базі двох основ, інфектної та перфектної, латина паралельно розвертає в обох видах систему стану та часів.

У грецькій і давньоіндійській мовах дійсному стану протиставляли два стани – кон'юнктив та оптатив, які висловлювали різний ступінь віддаленості дієслівної дії з точки зору як прийняття інформації, так і вольового відношення до неї. Оптатив характеризує дію як явище, що знаходиться у сфері припущень і бажань, кон'юнктив вказує на більшу близькість дії

до її реалізації. Це характеризує її як очікуване спонукання до її реалізації.

Італійські мови, як і багато інших гілок індоєвропейської групи, поєднали кон'юнктив та оптатив у єдиному стані «нереальності». Для того щоб зрозуміти поняття стародавнього кон'юнктива, введемо термін «суб'юнктив» (термін *modus subiunctivus* має таку саму опору в античній традиції, як і *modus coniunctivus*). У суб'юнктиві, як більш узагальненому стані, не тільки об'єднано старі значення кон'юнктива та оптатива, але в ньому знаходяться нові значення відомої нереальності (*irrealis*). Група значень, які можна поєднати як *coniunctivus potentialis*, *optativus*, *concessivus*, має стародавні оптативні значення, у той час як *coniunctivus dubitativus*, *hortativus*, *iussivus*, *prohibitivus* пов'язані зі значенням стародавнього кон'юнктива.

Якщо грецька або давньоіндійська мови розрізняють часи тільки в рамках дійсного способу, то італійська система розробляє часову відмінність також і в суб'юнктиві. Стародавніми часами при цьому виступають тільки теперішній і минулий часи. Майбутній час утворювався за допомогою кон'юнктива – способу спонукання та очікуваної дії. Створення граматичної категорії майбутнього часу, яка належить до об'єктивного майбутнього, являє собою досить пізніє явище. Латина утворює його іншим шляхом, ніж осксько-умбрська мова. З уведенням цієї нової категорії до складу часів дійсного способу з'являється система, що послідовно проходить через інфект та перфект.

		Інфект	Перфект
Індикатив	Теперішній	Praes. ind.	Perf. ind.
	Минулий	Imperf. ind.	Plusquamperf. ind.
	Майбутній	Fut. I	Fut. II
Суб'юнктив	Теперішньо-майбутній	Praes. con.	Perf. con.
	Минулий	Imperf. con.	Plusquamperf. con.

Єдиним порушенням симетрії є те, що спонукальний спосіб знаходиться тільки в інфекті.

Для того щоб стало зрозуміло, наскільки симетрія системи відобразилась у морфології, розглянемо її на прикладі 2-ї особи множини від дієслів *moneo* та *sum*, надаючи формам того ж вигляду, що вони мали у V ст. до н. е., до ротацізму та зміни голосних у середніх і кінцевих складах.

		Інфект	Перфект
Індикатив	Теперішній	mōnē-tēs	mōnēu-is-tēs
	Минулий	mōnē-bā-tēs	mōnēu-is-ā-tēs
	Майбутній	mōnē-bē-tēs	mōnēu-is-ē-tēs
Суб`юнктив	Теперішньо-майбутній	mōnē-ā-tēs	mōnēu-is-ī-tēs
	Минулий	mōnē-sē-tēs	mōnēu-is-sē-tēs
Індикатив	Теперішній	ēs-tēs	fūu-is-tēs
	Минулий	ēs-ā-tēs	fūu-is-ā-tēs
	Майбутній	ēs-ē-tēs	fūu-is-ē-tēs
Суб`юнктив	Теперішньо-майбутній	s-i-tēs	fūu-is-i-tēs
	Минулий	ēs-sē-tēs	fūu-is-sē-tēs

Для утворення суб`юнктива були використані форманти різного походження. По-перше, оптативний суфікс *-iē\i-* у презенсі (*s-iē-s*, *s-i-tēs*, *amā-iēs* > *amēs*) і перфекті. По-друге «італо-кельтський» формант *-ā-*, який одночасно застосовується для утворення минулих часів, імперфекта і плюсквамперфекта, і який має найбільше «ін`юнктивне походження». Утворення на *-sē-* в минулих часах суб`юнктива ще не знайшло скільки-небудь поважного підтвердження.

Старі кон`юнктивні форми були використані для майбутнього часу. Кон`юнктив мав двояке утворення: у так званих «атематичних» дієсловах (з основою в словах, у яких не чергуються голосні *-ě/ō-*), або «тематичних», де кон`юнктив вже був кінцевим елементом основи (основа мала *-ē/ō*). У латинській мові ми маємо і те й інше: *ēs-ē-s* (пізніше *-ēris*), *vēh-ē-s*, fut. II *vēx-is-ē-s* (пізніше *vēxēris*). Грецька мова і давньоіндійська

розрізняють минулі часи не за характером основи, а за закінченнями (так званими «вторинними») і спеціальними префіксами («прирощенням»). Латина ніколи не мала природжень, а від різниці «первинних» і «вторинних» закінчень збереглися сліди тільки в 3-й особі однини та множині. Риси минулого часу вводяться до основи, і для цього, слугує «ін`юнктивне» -ā-, яке використовується в імперфекті та плюсквамперфекті дійсного стану (ēgās, fuēgās). В утворенні основ інфекта треба розрізняти успадковані та нові продуктивні типи. До перших належать кореневі дієслова (ago, legō і т. ін.), дієслова з подвоєнням (типу gi-gn-ō), носовим інфіксом (tangō) або суфіксом (linō), різними приголосними суфіксами (plectō, claudō), дієслова на -sco (gnosco і т. ін., єдиний тип, що залишився продуктивним); майже всі вони зведені в один клас дієслів тематичної відміни з основою на голосний, який чергується -ē\ō-: legō, legēs, legēt(i), legōmōs, legētēs, legōnt(i). Від атематичної відміни збереглися лише незначні сліди в неправильних дієсловах. Велика кількість латинських дієслів зібрана в інші класи, у яких атематична і тематична відміни злилися і створили інші типи. Випадання нескладового -i між голосними з наступним злиттям голосних змішало різні старі утворення. Так, у класі дієслів на -ē- разом з окремими кореневими дієсловами (pleō, neo) є багато дієслів, які означають умову (taceō, rubeō), відіменникові (albeō), каузативні (moneō, doceō) і т. ін. Особливо продуктивними є дієслова на -ā- та -ī-, у яких основну масу складають відіменні утворення (curāre, finīre). У цій групі можна з максимальною повнотою простежити залежність утворення перфекта від основ інфекта. Але в той час як словарний склад мови збагачувався дієсловами, які утворилися від нових моделей, в основному словниковому фонді успадковані морфологічні типи зберегли велике значення, і це забезпечило їхню життєздатність.

Своєрідні новоутворення мали місце в минулому та майбутньому часах інфекта. Претеритальне -ā- було незручним як суфікс основ на -ā-, тому що ці голосні зливалися, і різниці від теперішнього часу не помічалася, а в інших основах воно вже було використано для утворення суб`юнктива. Таким же незручним було кон`юнктивне -ē-. У результаті було створено для імперфекта суфікс -bha- для майбутнього часу основ на -ā- та

суфікс -bhě/ǫ-, який найчастіше тлумачать як утворення від дієслівного кореня bhu- «бути», – для основ на -ē-.

Складна та незрозуміла за своїм складом система особових закінчень перфекта, у якій є ряд дублетів: у 3-й особі однини -ed та -eit, у 3-й особі множини -ere, -erunt < -is-ont та контаміноване з цих закінчень -erunt, яке стало домінантним пізніше. Наразі ще стоїть відкритим питання про походження елемента -is- (пізніше -er- в інтервокальному положенні), який відіграє значну роль у створенні як особових форм (-is-ti-, -is-tis), так і основ відмін і часів перфектної системи. Стародавній перфект мав свої закінчення, які відрізнялися від «первинних» і «вторинних» закінчень інших часів. При змішаному походженні латинського перфекта можливий той факт, що він узяв собі особові закінчення різного походження, які потім не вдалося вирівняти. Закінчення 1-ї особи -i < -ei < -ai (фаліс. *perarai*) природньо порівнюється з давньоіндійським закінченням 1-ї особи медіального перфекта -ē (< -ai, пор. також ст.-слав'ян. вѣдѣ), і воно вплинуло на форми -is-ti, -eit > -it.

Ще більш складний і збірний характер мають особові закінчення латинського медіопасиву, серед яких різко відрізняються, з одного боку, форми на -r: -r, -tur < -tor, -mur < -mor, -ntur, -ntor, що частково являє собою контамінацію звичайних індоєвропейських активних (-mo-) і медіальних (-to, -nto) закінчень з так званім «кельтським» -r, а з іншого боку, зовсім ізольовані -mini- – явно іменникового походження.

Стародавній перфект, який відмічав умову, що наставала в результаті дії, не реагував на стан активу та медіа і мав лише один ряд особових закінчень. Італійський перфект вже потребував у медіопасиву. За відсутності успадкованих форм в італійських і кельтських мовах було створено описову відміну типу *laudatus est* з використанням віддієслівного прикметника на -to-s, який означав наявність деякої ознаки (пор. *barbatus* «бородатий»).

З уведенням цієї групи форм у дієслівну систему разом з основами інфекта та перфекта з'явилася третя основа, яка відрізняла ступені чергування, тому що прикметники на -tos мали нульовий ступінь озвучування кореня. У деяких словах ця відмінність збереглась ще і в пізній латині (*dico-dictus*), але

найчастіше видалялась, коли ситуація потребувала вирівнювання або з основою інфекта, який ставав домінантним фактором у дієслівній системі, або з основою перфекта, з якою третя основа знаходилась у постійній взаємодії як основна складова перфектної системи. Для нових, продуктивних, типів дієслівного словотвору даної відміни вже не існувало (*lauda-tus*). Все ж таки ця група часів пасивного перфекта була чужерідним елементом у латинській дієслівній системі. Вона різко відрізнялась від інших частин системи своєю аналітичною структурою; відокремлювалась від свого інфекта і семантично, тому що саме тут розвивалися з найбільшою інтенсивністю чисто пасивні значення.

Разом з цією системою в архаїчній латині збереглися сліди інших морфологічних утворень: такі форми, як *duam*, *abstulas*, *evenat*, *tagam*, які не вкладаються в рамки звичайних основ.

Форми майбутнього часу на *-so*, суб'юнктива на *-sim*: *faxo*, *faxim* (з основою *fac-*, яка відрізняється як від інфектної основи *faci-*, так і перфектної *fec-*), *amasso*, *servassint*, були чужі латинській системі і дублювали її характер. Ці останні утворення з подвоєним *-s-* настільки відрізнялась від системи, що для них був створений особливий інфінітив – *impertrassere*. Дані форми, що були характерні для офіційного та сакрального стилю, майже не доходили до живої розмовної мови, яка зберегла з них тільки *faxo* та *ausim*. Дуже можливо, що це не латинські форми, а так звані «сабінізми» культової мови, з проникненням у латинську мову осксько-умбрського типу майбутнього часу на *-s-*.

Класична латина в подальшому відійшла від цих аберацій.

Але ж і основна система, яку класична латина зберегла і ніби «законсервувала», мала в собі численні протиріччя, що виникали на довгому та складному шляху її утворення. При всій чіткості і симетричності структури видова система не відрізнялась ясністю, перехрещувалась з неграматичним виявленням видових відношень за допомогою протиставлення простих і складних дієслів. Семантика перфекта була двоякою, у медіопасиві інфект і перфект розвивалися нерівномірно. Старі морфологічні типи, які були сконцентровані в 3-й відміні, стійко протистояли. Вони відігравали важливу роль в основному словниковому фонді, і зростання префіксного словотвору ще більше підсилювало їхню життєздатність.

ЛЕКСИКА

Словниковий склад мови – це та її сфера, де найшвидше відбуваються зміни, що стосуються галузі виробництва, суспільного життя та ідеології, у якій швидко відображується взаємодія між народами. У словниковому складі часто закарбовуються головні історичні події, при цьому ряд моментів може бути загубленим у зв'язку з постійним процесом вимирання застарілих слів.

Латинська мова має багато слів, які належать до її основного словникового фонду і мають індоєвропейське коріння. Ці слова часто мають різні зони розповсюдження і свідчать про складну історію об'єднання та дроблення доісторичних племен. Разом з цим є ряд слів, які належать до основного словникового фонду латини, але не мають відповідностей в інших індоєвропейських мовах. Це ще не є аргументом проти індоєвропейського походження відповідних слів; завжди може скластися так, що слово збереглося лише в одній гілці. Але на момент ізолюваності слова часто приєднуються й інші фактори, які роблять малоймовірним його приналежність до індоєвропейського фонду. Іноді це пов'язано зі структурою кореня, наприклад слово *focus*: у словах індоєвропейського походження початкове латинське *f*-мало продовжувати дзвінкий придихальний (*bh-* *dh-*, *gh-*). Між тим індоєвропейські корені, що починалися на дзвінкий придихальний, не закінчуються глухим смичковим, не буває й односкладових коренів, які закінчуються на голосний *ě/ǔ*. В індоєвропейських словах кореневий і суфіксальний елементи зазвичай легко відокремлюються. Цій вимозі не відповідає, наприклад, слово *mulier*. За наявності таких додаткових моментів є вже підстави вважати ці ізолювані слова не індоєвропейськими. З різних структурних вимог можна сумніватися в індоєвропейському походженні таких слів, як *cibus*, *guttur*, *plebs*, *gracilis*, *piger*, *famulus*, *paries*, *amussis* тощо. В інших випадках нема формальних перешкод для того, щоб вважати те або інше слово індоєвропейським, але їхня семантика така, що важко було б зрозуміти їхню ізолюваність, загубленість чи заміщення їх у всіх гілках, крім італійської: *loquor*, *gemo*, *cuplo*, *opio*, *oportet*, *licet*, *paenitet*, *pareo*, *parco*, *iuvo*, *maereo*, *locus*.

Буває і так, що слова, у яких нема відповідностей, мають характерні формальні або реальні прикмети. Серед ізольованих слів звертають на себе увагу групи з кореневим дифтонгом *au*: *laus, fraus, causa, pauci*; з початковим *o-*: *opacus, optimus, orbis, omnis*, крім вже згаданих *oro, opto, oportet* і т. ін.; з початковим *f-*: *frons, (-ntis), frons (-ndis), febris, feles, fenestra* і т. ін. – загалом більше 30 ізольованих слів на *f-*; досить велика група назв рослин, тварин: - *paraver, passer, hirundo, rapilio* (деякі з них увійшли до попередніх груп – *laurus, feles*). Деякі представники останньої групи мають відповідності в грецькій мові, але відповідності ці не належать до звичайного індоєвропейського типу і дають підстави робити припущення, що перед нами назви середземноморської флори та фауни, які потрапили до грецької і латинської мов вже після появи їхніх носіїв на південних півостровах Європи.

При повній втраті стародавніх неіндоєвропейських мов Західної Європи лише у виключних випадках є можливість пов'язати яке-небудь слово цього роду з окремим джерелом – далеко не завжди це мови Італії, історичної території латинян. Якщо брати до уваги архаїчний характер багатьох граматичних особливостей, предки латинян віддалились від центрів розповсюдження індоєвропейської мови досить давно, між тим як населення Лаціума, за археологічними даними, з'явилося лише у II тисячолітті, і нема можливості визначити, з ким і на якій території вони могли об'єднатися і мати мовні зв'язки.

З часів заселення Лація (долина нижнього Тибру і його притоки Аніо з вулканічним масивом Албанських гір) історична картина стає яснішою. Кераміка, бронзове приладдя, металеві знаряддя – рівень матеріальної культури, що відклалась у давніх латинських могильниках. Це співпадає з тим уявленням, яке наступні римські письменники склали собі про «первісних латинян» (*prisci Latini*) на підставі стародавніх обрядів і спостережень за більш відсталими італійськими народностями. Традиція малює латинян аграрним і більшою мірою пастушеським плем'ям. Кліматичні та ґрунтові умови вимагали від них жити на пагорбах, де вони створювали поселення (*vicus*) або міста (*oppidum, oppidum*, пор. *expedio, impedio*), тобто такі місця, у яких можна було заховатися в разі атаки ворога. Таке

«місто» ставало центром навколишньої території, «поля» (ager). Сільський елемент відігравав велику роль і в більш пізні часи Риму, особливо в перші століття республіки, про які з тугою говорить консерватор II ст. до н. е. Катон, і це залишило глибокий слід на всьому словниковому складі латинської мови. Це можна простежити у внутрішній формі або семантиці багатьох слів, які в подальшому запозичили абстрактне значення.

Деякі суфікси стають особливо характерними та продуктивними в словах, які пов'язані з сільським господарством, тваринами і рослинами: -с-, -со-, -ісо-, -іс-, -ас-, -асо-, -асео-, -усо; *cimex, cuolex, dentex, laurex, murex, pulex, sorex, salix, caudex, carex, cortex, pantex, irpex, imbrex; luvencus, spica, trica; formica, urica, urtica, lorica, apica; radix, siruix, struix, lunix, matrix; lumbricus, rubricus; verbenaca, lingulaca, lactuca, cartuca, festuca, eruca, apiacus; gallinacus, hederaceus, foliaceus* і т. ін.

Це стосується і слів на -ago, -igo, -ugo (індоєвропейське походження суфікса не зовсім доведено): *ferrugo, lanugo, intertrigo, repetigo, tussilago, cunilago, lappago* і т. д.; на -tum, -ctum, -etum (назви рослин і місцевостей): *arbustum, salictum, filictum, carectum, fructectum, dumecta, lumecta, humecta, virecta, aesculetum, arboretum, arundinetum, combretum, cornetum, dumetum, ficetum, lauretum, murtetum, olivetum, pinetum, querquetum, vinetum, ulmetum* (цей продуктивний суфікс також погано пояснюється в індо-європейському пласті латинської мови).

На наявність у латинській мові слів, які вийшли з сільського вжитку і набули широкого розповсюдження в суспільному житті, звертали увагу і самі римляни, наприклад на походження слів *pecunia* від *pecu*: *tumerat res in pecore ... , ex quo pecuniosi ... vocabantur*; або *praevericari* від *varus*: *arator praevericatur nisi incuvus, inde translatum hoc crimen in forum*.

Можна звернути увагу і на характер власних імен, у яких не рідко позначалися назви рослин, тварин, сільськогосподарських процесів: *Pilumni qui pilum pistrinis invenerat? Pisonis a pinsendo, iam Fabiorum, Lentulorum, Ciceronum, ut quisque aliquod optime genus sereret. Iuniorum familiae Bubulcum nqui bubus optime utebatur*. Кількість прикладів можна збільшити: *Porcius, Anisius, Vitellius, Caninius, Carparius, Ovidius, Varius, Catilina*.

Місто Рим виникло на берегах Тибру на самому кордоні Лація та Етрурії, недалеко від території, зайнятої сабінськими племенами. Зі слів Діонісія Галікарнаського, багато грецьких істориків вважали Рим етрусським містом. На противагу цьому місцева традиція підкреслювала латинське походження Риму на основі об'єднання латинян і сабіян (розповідь про Ромула, викрадення сабіянок, встановлення основ римської релігії царем сабінського походження Нумою Помпілієм). Якщо відволіктися від фольклорно-міфологічного боку розповіді і тенденції уявити виникнення Риму як миттєву дію, у ньому можна знайти й історичні риси, що підтверджуються археологічними знахідками. Це – локалізація першого поселення на Палатині та момент об'єднання («синойкізму») двох общин – палатинської та квіринальської. Дійсно, перше поселення на місці майбутнього Риму, яке належить до X-IX ст. до н. е. і вважається близьким до часів альбанських могильників знаходилося на Палатині. Мешканці поселення спалювали трупи, а в епоху більш пізніх часів знайдено некрополі поселень на Есквіліні (IX-VIII ст.) і Квіриналі (VIII-VII ст.), для яких було характерним поховання мерців у землі. У культових звичаях римлян відобразилися сліди послідовних етапів поступового злиття цих поселень, спершу палатинського й есквілінського, а потім і квіринальського. Квіринальська та палатинська общини об'єдналися на рівних, і їх дуалізм можна простежити в культових обрядах об'єданого Риму. При цьому археологічні дані і характер культів Палатина та Квіринала підтверджують припущення про латинське походження першої общини та сабінський характер другої.

Разом із латинським і сабінським елементами можна простежити з VIII-VII ст. проникнення етрусської культури: етрусська кераміка, протокоринські вази, свята етрусських богів у стародавніх календарях (Волтурн, Сатурн). Традиція говорить про етрусську династію Тарквініїв, яка в VI ст. керувала Римом. Вже з початку VI ст. Рим оформлюється як місто і включає до свого складу Капітолій як міський кремль і територію форуму. За етрусським звичаєм, «місто» (*urbs*) у новому складі було обведено канавою, «померієм» (*romogium*). Сліди етрусського впливу на давньолатинську культуру, релігію, мистецтво надзвичайно великі.

На березі річки Тибр склався латино-сабіно-етруський симбіоз міста Рим. Повалення етруської династії в кінці VI ст. та розрив з Етрурією, а також наступ гірських племен у V ст. поставили римську общину в ізольоване становище, що призвело до посилення частки сільського господарства та уповільнення культурного зростання, відставання від темпів зростання соціального розвитку. Все це зумовило експансію Риму в IV ст. та завоювання Італії. Це і є періодом становлення «архаїчної латини».

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1 Антонюк Г. Д. Латинська мова : навч. посіб. для студ. базового напрямку 6.0305 «Філологія». Львів : Видавництво Національного ун-ту «Львівська політехніка», 2006. 171 с.

2 Звонська Л. Л., Шовковий В. М. Латинська мова : підруч. для студ. відділень класичної філології та ін. філол. спец. вищ. закл. освіти. Київ : Книга, 2003. 527 с.

3 Бурсье Е. Основы романского языкознания. Москва, 1972. 372 с.

4 Тронский И. М. Очерки из истории латинского языка. Москва, 1979. 271 с.

ІСТОРИЯ СТАНОВЛЕННЯ
ТА РОЗВИТКУ ЛАТИНСЬКОЇ МОВИ

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ

з дисципліни
«ЛАТИНСЬКА МОВА»

Відповідальний за випуск Михайленко В. М.

Редактор Третякова К. А.

Підписано до друку 27.12.19 р.

Формат паперу 60x84 1/16. Папір писальний.

Умовн.-друк.арк. 2,0. Тираж 25. Замовлення №

Видавець та виготовлювач Український державний університет
залізничного транспорту,
61050, Харків-50, майдан Фейербаха, 7.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6100 від 21.03.2018 р.